

DE WRAAK VAN DE VERLIEZERS

Florian Huber

De wraak van de verliezers

De geboorte van rechts-terrorisme in Duitsland

Vertaald uit het Duits door Marianne Palm



HOLLANDS DIEP
AMSTERDAM
2021

Deze uitgave kwam tot stand door bemiddeling van Marianne Schönbach
Literary Agency te Amsterdam

Oorspronkelijke titel: *Rache der Verlierer*

Oorspronkelijk uitgegeven door: Berlin Verlag, een onderdeel van Piper Verlag
GmbH, München 2020

© Florian Huber, 2020

© Vertaling uit het Duits: Marianne Palm, 2021

© Nederlandse uitgave: Hollands Diep, Amsterdam 2021

Omslagontwerp: Studio Jan de Boer

Typografie: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 90 488 5857 6

ISBN 978 90 488 5858 3 (e-book)

NUR 680

www.hollandsdiep.nl

www.overamstel.com

OVERAMSTEL

uitgevers

Hollands Diep is een imprint van Overamstel Uitgevers bv

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt
door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.



Inhoud

Hoe de geschiedenis zich herhaalt	7
Verliezers	13
Onrust in Villa Rathenau	32
Vaderland	37
De vele gezichten van de minister	56
Verraders	63
Door Berlijn in een open auto	81
Systeem	89
De Rijksdag: een eerste klas lijkswagen	102
Ondergronds	111
Schervengericht in de plenaire vergaderzaal	130
Daden	137
De Assyriër verschijnt op het toneel	159
Omwenteling	165
De s-bocht in de Koenigsallee	192
Schok	199
Een sarcofaag voor de minister	211

Justitie	223
De geesten van Villa Rathenau	246
Terugkeer in foto's	251
Noten	273
Bronnen en literatuur	287
Bronnen	289
Literatuur	295
Verantwoording foto's	299

Hoe de geschiedenis zich herhaalt

Honderd jaar geleden werd de eerste Duitse democratie door een schier eindeloze reeks moorden aan de rand van de ondergang gebracht. Terwijl tot dan toe nauwelijks politieke misdaden waren voorgekomen, vond er nu opeens elke drie of vier dagen een plaats. Thuis, op straat, in het bos of in een rijdende auto. In slechts vier jaar kwamen bijna vierhonderd mensen om; onder hen bevonden zich politici, arbeiders, vrouwen en kinderen, een vrijheidsicoon, een minister van Financiën en een minister van Buitenlandse Zaken. In vrijwel alle gevallen wilden de daders hun vaderland wreken, zuiveren of redden. ‘Duitsland’ was hun motief. Honderd jaar later leven we nog altijd in het tijdperk van de extreemrechtse terreur, maar bijna niemand weet nog hoe het begonnen is – en waarom.

Bij het begrip ‘extreemrechtse terreur’ denkt tegenwoordig haast niemand aan de jaren vóór het nationaalsocialisme. De eerste extreemrechtse aanslagplegers zijn nagenoeg vergeten, omdat ze in het collectieve geheugen worden overschaduwd door Adolf Hitler, die de extreemrechtse terreur tot staatsraison verhief. Buiten vakkringen spelen vrijkorpsen, de Ehrhardt-brigade of de geheime Organisation Consul geen rol. Niemand legt nog een verband met de naam Hermann Ehrhardt, Manfred von Killinger, Friedrich Wilhelm Heinz of Erwin Kern. De tanende betekenis van iemand als Ernst von Salomon komt niet voort uit zijn medeplichtigheid aan de spectaculairste terreuraanslag van de jaren twintig, maar uit zijn kritische boek over de denazificatie na 1945.

Bovendien is met deze figuren een fenomeen Duitsland binnen-

geslopen dat nooit meer is weggegaan en waarmee elke generatie opnieuw moet kennismaken. In de jaren zeventig was het de extreemlinkse terreur, maar sinds de jaren tachtig is het vooral de extreemrechtse terreur die in golven zijn gruwelen verspreidt. Al tientallen jaren leven we met aanslagen op buitenlanders en immigranten, joden en moslims, politiemensen, politici en toevallige slachtoffers. Sommige van deze gebeurtenissen houden de autoriteiten en de samenleving jarenlang bezig. We hebben moeten leren dat het altijd en overal kan gebeuren, en dat het vermoedelijk nooit zal ophouden. In de tussentijd zijn we vergeten hoe het is begonnen en wat we er nu van kunnen leren.

Hoe snel een blik op die begintijd ons bij de tegenwoordige tijd brengt, besefte ik voor het eerst toen ik een oude foto bekeek waarvan het onderwerp en de achtergrond niet echt bij elkaar leken te passen: twee jonge mannen, die op klaarlichte dag in een ogenschijnlijk vredige sluimer, genesteld tussen kussens en beddengoed, in een ouderwets hemelbed naast elkaar liggen. In werkelijkheid toont deze politiefoto uit juli 1922 de afloop van een in het hele land op de voet gevolgd drama.

Hier liggen twee doden naast elkaar, in een torenkamer van kasteel Saaleck, vijftig kilometer ten noordoosten van Erfurt. Het zijn terroristen uit de nationalistische ondergrondse, en de jacht op hen heeft de bevolking sterk aangegrepen. De een is door de politie doodgeschoten, de ander heeft zichzelf doodgeschoten. Vier weken daarvoor hadden ze de bekendste politicus van het rijk vermoord uit excessieve liefde voor Duitsland en haat voor de vermeende verraders van hun volk. Hun daad moest een boodschap zijn, een waarschuwingssignaal van de aanval op de democratie om het droombeeld van een verloren vaderland in vervulling te laten gaan: autoritair, mannelijk en zuiver van ras. De twee mannen werden gesteund door een netwerk van helpers en geestverwanten waarin de veiligheidsinstanties nooit zijn doorgedrongen.

Daarnaast verschijnt een andere foto, die zo'n honderd jaar later

is gemaakt in Eisenach, vijftig kilometer ten westen van Erfurt. Opnieuw lopen het zichtbare tafereel en de gebeurtenis sterk uiteen. In een kampeerwagen, symbool van aangename welvaart, liggen de lichamen van twee mannen. Ook nu toont de politiefoto twee jonge daders uit een terreurcel aan het einde van hun kamikazetrip, die hen kriskras door Duitsland heeft gevoerd. De een heeft de ander doodgeschoten en enkele minuten later zichzelf. Ze hebben tien moorden gepleegd omdat ze een ander Duitsland wilden, een dat zoals vroeger moest zijn: met Duitse waarden, de Duitse taal en Duitse gezichten. Hun boodschap is de daad en hun middel is de moord. Achter hen staat een wijdvertakt netwerk van tientallen, zo niet honderden gelijkgezinden en helpers, dat tot op de dag van vandaag vragen oproept. Honderd jaar, twee verhalen en toch een vertelling uit het verleden die in het heden past: het verhaal van de wraak van de verliezers.

In de loop van die honderd jaar, de jaren tussen de daders van Organisation Consul (o.c.) en die van de Nationalsozialistischer Untergrund (nsu), zijn de politieke landkaarten en de maatschappelijke werkelijkheid fundamenteel veranderd. De situatie in de huidige Bondsrepubliek Duitsland kan niet worden gelijkgesteld aan de toestanden tijdens de Weimarrepubliek, maar zelfs wanneer de overeenkomsten ertussen in menig opzicht toevallig zijn, is dit geen weerlegging van het inzicht dat verschijnselen uit de geschiedenis zich herhalen of voortzetten over de grenzen van tijd en ruimte heen. Niet zozeer in historische bijzonderheden, maar vooral in de terugkeer van denkwijzen en stijlfiguren, van vijandbeelden en stemmingen, en in de gewenning aan het schandelijke herkennen we de trekken van onze eigen tijd. Als de geschiedenis zich herhaalt, dan is het in de structuren, leefwerelden, denkwijzen en gevoelens die in de afgelopen honderd jaar nooit meer zijn verdwenen en altijd weer kunnen opleven.

De samenzweerders tegen de Weimarrepubliek koesterden dezelfde wrok, drijfveren en doelen als de extreemrechtse terroristen

van nu. Het waren mensen die meenden dat hun vaderland verloren gegaan was en die geen levensdoel vonden in hun tijd, die zich overbodig voelden en vanuit hun innerlijke leegte de oorlog verklaarden aan het 'systeem'. Veel trekken van de eerste Duitse terreurbeweging vinden we terug in de recentere geschiedenis tot ongeveer het heden. Hun obsessieve mannelijkheidscultus zien we in Wehrsportgruppe Hoffmann en soortgelijke strijdgroepen. Ze droomden ervan om de republiek omver te werpen en de democratie af te schaffen, net als de leden van Revolution Chemnitz en Gruppe s. Het kille professionalisme van de belangrijkste figuren verwijst naar extremistische daders – zoals de Noorse massamoordenaar Anders Breivik, Brenton Tarrant, die de aanslag in Christchurch pleegde, en Tobias Rathjen, de moordenaar van Hanau –, hun daden verwijzen naar de anatomie van politieke moordaanslagen zoals die op Walter Lübcke. De rol van de rechtsextremistische partijen in de toenmalige Rijksdag doet denken aan de houding van huidige rechtse partijen als de AfD (Alternative für Deutschland).

In dit boek wordt de geschiedenis verteld van politieke dromen en nachtmerries die zich in een tijdspanne van vier jaar hebben opgebouwd en ontladen. Het perspectief concentreert zich op een handvol mannen die in de beweging een beslissende rol hebben gespeeld en zich later in verweerschriften of andere zelfgetuigenissen daarover hebben uitgesproken. Hoewel deze herinneringen een sterk gekleurde versie vormen van gebeurtenissen, personen en feiten, geven ze toch een inkijkje in de gedachtewereld van hun auteurs. Daartegenover staan de slachtoffers uit de gelederen van hun tegenstanders, republikeinen en democraten, die zich er altijd van bewust waren wat ze riskeerden. Direct na elk hoofdstuk volgt een schildering van de wereld van minister van Buitenlandse Zaken Walther Rathenau, waarin het verloop van de laatste dag van zijn leven is beschreven.

Vier jaar en vierentwintig uur – tot beide lijnen elkaar raken tijdens een reis door Duitsland die verder gaat dan de bekende plek-

ken. De reis begint op de herfstkille kademuren van de marinestad Wilhelmshaven, gaat vervolgens via de van revolutie zinderende straten in Frankfurt am Main verder tot in het hart van een pikzwarte bohème in München-Schwabing. Ze leidt naar ambtsvertrekken in Berlijn en tot achter de gevels van de villa's in Grunewald. Doodgewone plaatsen krijgen opeens betekenis: een eenzame haarspeldbocht midden in het Zwarte Woud, een onoverzichtelijke s-bocht in het grotestadsverkeer, de vertrekken van een burcht die boven de rivier de Saale uittorent. De Duitse Rijksdag wordt een belangrijk podium. In de gangen daar, in de hallen en zittingszalen, botsen juist die politieke hartstochten en illusies die van het politieke toneelstuk een tragedie maken direct op elkaar.

'Wij zijn de laatste Duitsers', zo beschreef een van de eerste mannen die tegen de democratische republiek ten strijde trokken hun levensgevoel. Dat is een vergissing gebleken. Die laatste Duitsers sterven niet uit.

Verliezers

‘Wij worden als buit trede voor trede de trap af gesleept. Terwijl ons hoofd tegen elke tree knalt, kunnen we drie dingen niet uit onze gedachten bannen: ten eerste zijn we nog lang niet helemaal beneden, ten tweede moeten we, zullen we opkrabbelen, tree voor tree weer omhoogklimmen, en ten derde: eigenlijk zijn we veel te groot voor die kat die ons achter zich aan trekt.’¹

Götz Kubitschek, uitgever en publicist van de Neue Rechte,
10 april 2017

Hermann Ehrhardt was een verliezer. Hij was echter niet als verliezer geboren. Toen hij in zijn jonge jaren aan het begin van zijn loopbaan stond, begreep hij wat er van een man als hij werd verlangd als hij in de samenleving gerespecteerd en succesvol wilde zijn. Binnen de grenzen en mogelijkheden van de samenleving maakte hij een keuze die goed bij hem paste. Hij deed alles volgens de regels en kwam daar ver mee. Hermann Ehrhardt, een kind van zijn tijd, wilde niets anders zijn dan wat hij was. Hij kon niet voorzien dat hij zijn loopbaan had gewijd aan een systeem dat in de herfst van 1918 binnen enkele weken in het niets zou verdwijnen.

Toen daarmee ook de regels verdwenen waarop hij zich had georiënteerd, en de privileges die hij op die manier had verworven, viel voor hem alles in duigen. In het systeem dat hierna volgde, is hij nooit meer zichzelf geworden. Ehrhardt behoorde in het nieuwe Duitsland van na de Eerste Wereldoorlog tot de verliezers, ook al zag hij dat zelf niet zo, omdat het niet paste bij zijn beeld van een Duitse man, omdat hij meende dat hij alle gevechten had gewonnen en bovendien wist dat er een trouwe schare aanhangers achter hem stond. Maar omdat hij niet bereid was zich als een mislukkeling in dit lot te schikken, besloot hij om voor zijn wereld te vechten met de middelen die hij had leren kennen. Het gegeven dat hij door een speling van het lot een verliezer was en zijn weigering dit te aanvaarden, zouden zijn verdere leven bepalen, en niet alleen het

zijne. Die weg bracht hem en vele anderen vanuit het midden van de samenleving naar de rand ervan en eroverheen.

Hermann Ehrhardt was opgegroeid in een protestantse pastorie aan de rand van het zuidelijke deel van het Zwarte Woud. Net als zijn vader en grootvader moest hij dominee worden, maar dat botste met zijn temperament, waarin trots en kwetsbaarheid tegen elkaar opwogen. In het Duitsland van keizer Wilhelm II, het tijdperk waarin eergevoel zeer belangrijk was, leerden zelfs kinderen al om te vechten omwille van hun eer. Toen Hermann als scholier op het gymnasium zat, was daarvoor een neerbuigende opmerking van zijn leraar al genoeg. ‘Die man bespote mij, en de klas zat achter me te grijnzen!’² De scholier gaf zijn leraar een oorvijs en werd daarvoor van school gestuurd.

Dertig jaar later liet Ehrhardt door de auteur Friedrich Freksa uit München een biografische roman over zijn leven schrijven. De auteur laat de verteller in de ik-vorm spreken, alsof Ehrhardt zelf de pen hanteerde. In de gebeurtenissen rond de tijd dat hij werd weggestuurd van het gymnasium tekent zich al af waardoor deze man later een machtsfactor kon worden in het spel om de toekomst van Duitsland. Hij laat hier zien dat hij iemand is die zijn koppigheid tegenover een vernedering stelt, die op wraak zint, die in geweld een middel ziet en conflicten vanuit een opwelling oplost. Rekening houden met anderen en zorgen om zijn eigen veiligheid spelen een ondergeschikte rol. Dit maakte Hermann Ehrhardt tot een vertegenwoordiger van zijn generatie van de overgangperiode.

Omdat hij het in het Zwarte Woud niet langer kon uithouden, koos Ehrhardt voor de keizerlijke marine. Eind negentiende eeuw kwam die centraal te staan in de Duitse buitenlandse politiek, waarin de overtuiging had postgevat dat de strijd om mondiale betekenis op zee zou worden beslecht. De Duitsers – met keizer Wilhelm II voorop – die noch een zeevloot, noch een koloniaal imperium van enige importantie bezaten, wilden niet langer buitenspel staan. De marinewet van 1898 gaf de aanzet tot een scheepsbouwprogramma

dat de keizerlijke marine op hetzelfde niveau moest brengen als die van Groot-Brittannië, de grootste zeemacht. Die droom van grootsheid bood een strijdlustig ingestelde jeugd het vooruitzicht op betekenis en glorie, en Hermann Ehrhardt wilde deelnemen aan die ingrijpende verandering. ‘De keizer had adelborsten nodig. In alle kranten stonden oproepen om zich te melden. De termijn voor toelating tot de zeevaartschool liep nog drie of vier dagen. Zonder dralen vertrok ik naar Kiel en slaagde gelukkig met inzet van al mijn koppigheid voor de toets. Mijn lieve moeder huilde echter en zei: “Nu ben ik mijn zoon kwijt.”’³

De keizer had gezegd dat de toekomst van Duitsland op zee lag. In 1899 begon Ehrhardt zijn loopbaan als marineofficier; een periode die hem doordrenkte van de Pruisische waarden: assertiviteit, besef van kracht, doodsverachting en ontkenning van de eigen behoeften. Zijn eerste oorlog, de vernietigingsveldtocht in 1904 tegen de opstandige Herero in de kolonie Duits Zuidwest-Afrika, besmette hem ‘als bij donderslag’ met het geweldsvirus.⁴ Toen in 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak, was Ehrhardt opgeklommen tot luitenant-ter-zee tweede klasse (oudste categorie), omringd door gelijkgezinden, en leidde hij een keurig privéleven in een villawijk bij Wilhelmshaven. De schoolverlater had een thuis gevonden in de marine, en die kon zich geen betere volgelings wensen. De vader van zijn vrouw, die uit Hamburg kwam, was rijk genoeg om voor het jonge stel een huisje te laten bouwen in een voorstad van de marinstad Wilhelmshaven. Later verhuisden ze met hun kinderen naar Kiel, waar het hun beter beviel dan in het grauwe Wilhelmshaven. Ehrhardt bevond zich nu in de beste van zijn werelden, en de keizer vond hij een fantastische heerser.

Mannen zoals hij zagen in een oorlog geen bedreiging, maar juist de kans om zich te onderscheiden en met Duitsland op te klimmen tot wereldmacht. Ehrhardts biograaf beschrijft hoe hij zich geraffineerd vanuit saai kantoortaken regelrecht op een torpedoboot wist te manoeuvreren. In de zeeslag in het Skagerrak tussen de Britse

en de Duitse vloot krom hij van zijn zinkende schip op een andere boot en voerde toen van daaruit zonder omhaal het commando. Volgens zijn eigen beschrijvingen kwam Ehrhardt uit alle gevechten als winnaar tevoorschijn. Ehrhardt de Vastberadene, de Bikkelharde. Zijn reputatie breidde zich uit tot buiten de kring van zijn mannen, onder wie hij zeer veel respect genoot.



Hermann Ehrhardt, rond 1916

Op een portretfoto uit die tijd zien we de tot luitenant-ter-zee eerste klasse bevorderde Ehrhardt in een theateraal clair-obscur, dat doet denken aan walmende kruitdampen. Hij staat kaarsrecht, in zijn uniform in vol ornaat en met drie gouden mouwstrepen, zijn pet met kokarde, eikenloof en keizerskroon lijkt op zijn hoofd vastgeschroefd. Een loodrechte sik van een vinger breed, de horizontale streep van zijn snor, strak in de lens kijkend. Voor luitenant-ter-zee Ehrhardt liep alles volgens plan. Hij hield geen rekening met een nederlaag. Voor de mogelijkheid dat hij zou verliezen was in zijn verbeelding geen plaats.

In de ban van vette krantenkoppen over een groot offensief hadden de meeste Duitsers sinds de zomer van 1918 gedacht dat de overwinning voor het grijpen lag, totdat hun illusies door de be-

richten in de eerste dagen van november wreed werden verstoord. Het ging allemaal heel snel. In Kiel muitten matrozen, in München zegevierde de revolutie, in Berlijn werd maar liefst twee keer de republiek uitgeroepen. In een bos in Noord-Frankrijk legden de vijanden de Duitse onderhandelaars een wapenstilstand op, terwijl keizer Wilhelm II in een speciale trein naar Nederland vertrok – om in ballingschap te gaan. Met de vorst verdween ook een stelsel van hiërarchieën uit Duitsland waarmee iedereen zeer vertrouwd was, van leden van de adel en officieren tot beambten, arbeiders en dienstboden. Miljoenen mensen hadden zich in de loopgraven en in het vaderland voor dit systeem opgeofferd en zagen het nu in enkele druilerige novemberdagen ten onder gaan.

Dat had iets onwerkelijks, iets onvoorstelbaars. Veel mensen meenden dat ze in een nachtmerrie zonder einde zaten, en dat er achter de gebeurtenissen in november een samenzwering van duistere krachten schuilging. De zoon van een keizerlijke beambte uit de Berlijnse villawijk Zehlendorf beschrijft deze stemming: ‘We waren overwonnen, maar de in haar bestaan bedreigde burgerij en al helemaal de in hun militaire eer gekrenkte officieren en de van haar privileges beroofde aristocratie, allemaal weigerden ze de nederlaag te aanvaarden. Ze konden zich niet neerleggen bij het feit dat ze verloren hadden: de misleidende leus “ongeslagen op het slagveld...” deed de ronde. Ze dachten dat ze door machinaties van socialisten en Joden van de eindoverwinning waren beroofd. Ze pasten zich aan het zelfbedrog aan.’³

De klap was heel hard aangekomen bij de keizerlijke marine. Door de strategische patstelling tussen de zeemachten van Duitsland en Groot-Brittannië was ze gedegradeerd tot een bijrol in de oorlog. Terwijl op de slagvelden de uitputtingslagen op en neer golfden, lagen hun slagschepen meestal voor anker te dobberen. Het lijdzaam moeten toezien hoe de anderen hún oorlog voerden had aan de trots van de officieren geknaagd. En alsof ze daardoor nog niet terneergeslagen genoeg waren, traden er uit hun midden

ook nog opstandelingen naar voren die de heersende klasse van haar voetstuk stootten.

Meer dan duizend matrozen van de zeevloot vonden dat er reden te over was om te muiten. Hoewel de wapenstilstand was te voorzien, had het opperbevel van de Duitse marine eind oktober 1918 besloten tot een krachtmeting met de Britse eenheden; een laatste gevecht omwille van de gekrenkte eer, waardoor de marine zich kon ontdoen van de smet dat ze werkeloos had toegezien. Een zinloze slachtpartij in naam van een verloren zaak in de ogen van de matrozen en ze weigerden bevelen op te volgen. Eerst in Wilhelmshaven en kort daarna ook in Kiel – de belangrijkste marinehavens – kwamen duizenden mensen in opstand tegen hun leiding; dat was nog nooit vertoond in de Pruisisch gedrilde strijdmacht. Al snel sloegen de onlusten over naar andere steden en leidden ze tot het instellen van arbeiders- en soldatenraden. In Duitsland was de revolutie uitgebroken, en ze was begonnen bij de marine.

Hermann Ehrhardt zag zijn wereldbeeld binnen enkele dagen ten onder gaan. Hij had niet kunnen verhinderen dat bij de bemanning van zijn eigen flottielje in Wilhelmshaven de discipline over boord ging. Sommigen kozen partij voor de muiters, velen gaven zich over aan nietsdoen. Slabakken, dronkenschap, tegenspraak – voor de luitenant-ter-zee van de keizerlijke marine pleegden deze mannen verraad aan alles wat zijn tweede natuur was geworden. Een laatste gevecht omwille van de eer, zoals de admiraliteit wilde? Hij, luitenant-ter-zee eerste klasse Ehrhardt, zou met het wapperende zwart-wit-rood van de oorlogsvlag op volle kracht zijn opgestoomd. ‘Maar het rottingsproces in de vloot voltrok zich zo snel dat wie op maandag nog van een laatste gevecht droomde, op dinsdag bij de aanblik van de weerzinwekkend dronken rode horden moest zeggen: “De werkelijkheid is anders dan de droom.”’⁶

Het verliezer-zijn wordt een noodlot wanneer de invloed ervan verder reikt dan de nederlaag. De samenleving eist van verliezers dat ze hun nederlaag toegeven, maar vervolgens worden ze door

iedereen buitengesloten. Dat waarin ze hebben geloofd, waarvan ze hebben gehouden en waarvoor ze hebben gestreden, dient nog slechts als een negatieffilm voor het nieuwe dat ingang heeft gevonden. De geschiedenis, zo wordt dan beweerd, zou geen aandacht aan hen schenken. De versie van de overwinnaars wordt opgetekend, terwijl niemand die van de verliezers wil horen. Er rest hun niets anders dan daar weg te sluipen. Men vindt dat hun rol is uitgespeeld en dat zijzelf geesten uit het verleden zijn.

Maar dat is een misvatting, want ze zijn echt niet van de aardbodem verdwenen. Ze zijn er nog, en daarmee ook hun pijn die niet slijt. Ze leven verder te midden van de anderen, verkeerd begrepen en afgezonderd van de maatschappij, terwijl er nauwelijks een dag voorbijaat dat ze zich, gedwongen door die pijn, niet afvragen hoe dit noodlot hen heeft kunnen treffen: waarom werden zij de verliezers, wiens schuld is dat, en of hierover het laatste woord wel is gesproken. In deze vragen bouwt zich een vernietigende energie op, die erop wacht om vrijgelaten te worden.

Ehrhardts levensdroom spoelde weg in de novemberregen bij de kademuren in Wilhelmshaven. Conform de voorwaarden van de wapenstilstand kreeg hij de opdracht om de schepen van zijn flottielje over te dragen aan de Britten in hun basis Scapa Flow bij Schotland. Zijn schepen zonder enige strijd prijsgeven aan de vijand, nadat hij in de slag nooit was overwonnen... Op de een of andere manier lukte het de luitenant-ter-zee om de militaire gouverneur aan de telefoon te krijgen en vanwege zijn eer als officier te protesteren tegen deze vernedering. Maar orders zijn orders en de nieuwe koers was belangrijker dan zijn persoonlijke eer of die van de vloot. Ontworteld en richtingloos, zo beschreef Ehrhardt het later, onderwierp hij zich aan de reflex van Pruisische gehoorzaamheid en voer hij zijn flottielje over de Noordzee naar de baai van Scapa Flow.

Daar moest hij op bevel van de Britten van boord gaan en – het toppunt van vernedering – met zijn bepakking op zijn rug via een touw ladder naar het afgetakelde transportschip klimmen dat hen

zou terugbrengen naar hun vaderland. Tijdens de terugtocht trok hij, tegen de muitende bemanning in, het commando naar zich toe en stuurde het schip tussen de verdedigingsgordel van mijnen door naar Wilhelmshaven. Daar trof hij grote ontredde aan. Resoluut stelde hij een uit officieren bestaande stormtroep samen, waarmee hij een kazerne heroverde die door de communistische opstandelingen was bezet. De oorlog was voorbij, maar Hermann Ehrhardt had zijn nieuwe vijandbeeld: muiters en opstandelingen – de verraders van het vaderland.

In januari 1919 was Ehrhardt zevenendertig jaar. De keizer was er niet meer en daarmee was ook de keizerlijke marineofficier verdwenen die als jongen uit het zuiden van het Zwarte Woud was vertrokken om zijn rijk te dienen. Die stond nu op de drempel van een tweede leven, op eigen gezag. Van nu af aan zou hij de zaken zelf in handen nemen, zonder concessies. Hij zou zijn eigen strijd voeren tegen degenen die zijn wereld totaal hadden veranderd. Hij wist dat er veel mensen zoals hij waren, die naar niets anders hunkerden.

Een van hen, ook een officier, zag tezelfdertijd op een koude ochtend in het marinegarnizoen Wilhelmshaven iets wat hem van grote symbolische betekenis leek. Hij noteerde dit in zijn ooggetuigenverslag over zijn tijd met Hermann Ehrhardt. Hij zag een revolutionaire soldaat op zijn wachtpost in zijn eentje oefenen hoe hij moest exerceren, strikt volgens de Pruisische regels. De rode chevron op zijn mouw en het achteloos verkeerd omgehangen geweer verrieden dat hij lid was van de 'Rode Garde'. De man had ongetwijfeld gebroken met het wilhelminische verleden. 'Maar hoewel we dit na deze constatering niet hadden vermoed, oefende hij de parademars – de "exercitiemars", zoals die nader is vastgelegd in het reglement. Hij trok de punten van zijn voeten licht en keurig door de sneeuw, terwijl hij heen en weer marcheerde achter zijn traliehek.'⁷

Zelfs deze revolutionair hield, in een onbewaakt moment, vast aan de rituelen van de oude militaire staat. Daarom, zo eindigde

de officier zijn beschouwing, zou de Duitse soldatengeest weer snel achter de revolutie tevoorschijn komen. Zelf sloot hij zich aan bij de volgelingen van Hermann Ehrhardt. Hij zou gelijk krijgen met zijn zinnebeeld van de exercitiemars.

Verliezer zijn is geen kwestie van leeftijd, het overkomt zowel ouderen als jongeren. Iemand hoeft niet al een heel leven achter de rug te hebben om zich daardoor bedrogen te voelen. Wie als jongere de ondergang van de wereld van zijn ouders meemaakt, is meer dan slechts een getuige. Hun gewoonten, taal en gevoelens waren ook de zijne. Hij is opgegroeid met hun beloften en verwachtingen, maar na de ineenstorting rest van hun nalatenschap weinig meer dan een hoopje oude anekdotes. Die herinneringen zijn er nog, maar hebben hun waarde verloren, en zo wankelen de ouderen bedwemd door het schelle licht van een onbekende wereld, terwijl de jongeren daarin aan zichzelf zijn overgelaten. Los van de pijn van hun ouders lijden ze zelf aan de pijn van de desillusie. Ze bereidden zich voor op een carrière die er nu niet meer zal zijn, en de taal die ze geleerd hadden, blijkt nu de verkeerde te zijn. Ze kunnen daartegen in opstand komen, tegen hun ouders met hun verkeerde voorbeeld of tegen degenen die zich op hun plaats hebben genesteld. De plotselinge leegte in het leven van een generatie die een ingrijpende omwenteling meemaakt, wakkert het verlangen aan naar een radicale uitweg.

Door de wapenstilstand moesten in Duitsland grote groepen jonge soldaten verder leven in een vaderland dat niet meer zo was als het land dat ze hadden verlaten, het land dat ze in hun dromen hadden gemist. Wat hen bond, maar juist van de anderen scheidde, was hun frontervaring in die door het lot verbonden mannengemeenschap die niet in overeenstemming was te brengen met de nieuwe concepten in het vaderland. Die saamhorigheid zochten ze in veteranenkringen en mannengenootschappen, waar ze in gemeenschappelijke smeekbede zin aan hun offer konden ontwringen. Hier waren ze niet meer alleen met hun nederlaag, die voor hen

voelde als een onverdiend noodlot. Als reactie op die wederzijdse erkenning nam de drang toe om zich daartegen te verzetten. Ze probeerden hun belevenissen in krachtige boeken en beelden te verwerken, en er conclusies voor de toekomst uit te trekken. De stijl van deze herinneringsliteratuur is altijd zwaarmoedig en van een veeleisende urgentie. Ze richt zich niet zozeer tegen de oorlog als wel tegen de machten van het kwaad, die de verliezers het grootste onrecht zouden hebben aangedaan.

De geschriften van tweede luitenant Friedrich Wilhelm Heinz worden gedomineerd door deze verborgen haat. In een van zijn boeken zet hij op de plaats van het voorwoord in telegramstijl zijn levensloop. ‘Op mijn 16e oorlogsvrijwilliger in het garderegiment fuseliers. Op mijn 18e in actieve dienst luitenant in infanterieregiment 46. Somme, Vlaanderen, tankslag, maart-offensief, defensieve veldslagen, grensverdediging, Ehrhardt-brigade, Kapp-putsch, Opper-Silezië, Zwarte Rijksweer, Ruhropstand, Feldherrnhalle. Vier keer gewond geraakt. Oorlogsinvalid. Zes keer gearresteerd. Veertien gevangnissen van de Weimarstaat leren kennen. Niet veroordeeld.’⁸ Zo’n leven had geen verklaring nodig, daar waren niet eens volledige zinnen voor nodig. Het stond voor een generatie, elke naam was een mythe, elke etappe een onderscheiding.

Maar anders dan de meeste schrijvende veteranen stelde Heinz zich er niet mee tevreden om zijn oorlogservaringen te stileren als vuurproef voor manhaftig heldendom. Voor hem betekende oorlog een intellectuele afweging. De opvoeding door zijn burgerlijke ouders beschrijft hij als nationalistisch, antidemocratisch en oorlogszuchtig. Op het slagveld sloeg bij Heinz de twijfel toe over de overgeleverde tradities. ‘De oude staat had ons op school en in het leger geen doel gegeven waarvan de scheppende zin het hele leven in zijn almacht en volheid had kunnen omvatten. Toen de eerste granaat insloeg, wisten we, en dit weten werd tijdens onze inzet met het uur beklemmender, dat alles wat we zeker hadden gewaand onzeker was geworden, dat alle verwachtingen op het gebied van

beroep en vak onbeduidend waren in het licht van een vurig verlangd hoger doel dat de oorlog de natie had moeten bieden en dat op zichzelf de slachtoffers kon rechtvaardigen. Maar niemand heeft ons dit doel gegeven.⁹



Friedrich Wilhelm Heinz

Toen de oorlog eindigde, lag Heinz in een militair hospitaal in zijn geboortestad Frankfurt am Main. Begin november vielen daar matrozen uit Kiel binnen en stelden er een provisorisch bewind van arbeiders- en soldatenraden in. Heinz sleepte zich naar het hoofdkwartier met de bedoeling om aan het hoofd van een troep vrijwilligers een einde te maken aan de muiterie. Maar hij kreeg te horen dat de generaal van de stad op vakantie was. De bevelhebber van het keizerlijke leger had, net als zijn hoogste baas, bij de aanblik van de revolutie zijn post verlaten. Niet veel later wapperde op het hoofdkwartier in Frankfurt de rode vlag. Het oude regime was spoorloos verdwenen.

Enkele weken eerder had Heinz zich daarvoor nog aan flarden laten schieten, nu moest hij toezien hoe de revolutionairen de restanten ervan compleet vertraptten. Hij gaf een beschrijving van de muitende matrozen en soldatenraden, de deserteurs en zwarthandelaren, die eigengerechtig de macht hadden overgenomen. ‘Oproe-

pen tot vrede, vrijheid, schoonheid, waardigheid en brood, waarvan de vertolkers zich vervolgens beestachtig lieten vollopen en door Galicische boeven fooien lieten toestoppen, maar de dag erna, vastgehouden aan de slappen van hun jas, vanuit de ramen van het regeringsgebouw het volk beloften deden over sociale gerechtigheid, een burgerij die de rolluiken liet zakken, die in doffe berusting haar lot afwachtte, officieren die tot hun schande hun post verlieten. Generaals die in hun eed op de vlag slechts een fantoom, een niets, een holle frase zagen.¹⁰

Door de taferelen van de revolutie van 1918 die Heinz in zijn geboorteplaats zag, werd verraad het leidmotief in zijn leven. Zijn nieuwe vijanden waren de exponenten van het heden, zelfs de tijd zelf was nu zijn vijand. Al verklaarden ze allemaal dat de oorlog was afgelopen, Friedrich Wilhelm Heinz wist wel beter. Voor hem was de naoorlogse periode niets anders dan het uitgestrektere slagveld van de eerdere gevechten. Vier weken later verliet hij het lazaret en sloot zich ver in het oosten aan bij zijn oude regiment, dat daar nog steeds strijd leverde om de Duitse grens.

De schaduw van deze frontgeneratie viel over degenen die net iets jonger waren dan zij, geboren tussen 1900 en 1910. Ze waren te jong om te vechten en zodoende had de oorlog hun jeugd op een andere manier gedomineerd. Als kind hoorden ze dagelijks over de slechte vijanden en het goede vaderland, volk en natie. Om het woord 'Duitsland' hing voor hen een aura van dreigend onheil. De in 1903 geboren Günther Gründel schreef erover hoe het was om als kind in de oorlog op te groeien: 'Toen werd voor het eerst doodsangst en misschien ook haat in onze onschuldige kinderziel geplant, die vanuit haar onbekommerde kinderlijke eenvoud in één klap in de rauwe werkelijkheid terecht kwam. Mijn hele generatie maakte het mee: de strijd om het bedreigde vaderland in de ruimste zin beleefden wij destijds met een bijzondere, kritiekloze, zeer directe indringende kracht.'¹¹

Tijdens de oorlog raakten deze jongeren voorbeelden kwijt die ze hadden moeten navolgen. Hun vaders en jongere leraren waren aan het front, en in hun plaats kwamen grijze gepensioneerden. Hoe meer het Duitse Rijk op een troosteloze vesting ging lijken, hoe meer de jongeren de richtlijnen van die opvoeders in twijfel trokken. Ten slotte stortte het traditionele autoriteitsmodel van de maatschappij in. De wereld van de oude generatie was failliet gegaan.

Begin december 1918 keerden de Duitse gevechtsafdelingen van het westfront terug naar het rijk. Ze hadden vier jaar onder de wetten van de oorlog geleefd en nu kwamen ze terug in een vaderland waar veel anders was dan vroeger. Duitsland was vernietigd noch bezet, maar de oorlog was verloren, en de keizer, voor wie ze hun leven hadden gewaagd, was in ballingschap. Sommigen dachten terug aan augustus vier jaar eerder, toen het leger vol enthousiasme eropuit was getrokken en zich in het Duitse Rijk zelfs de grootste vijanden met elkaar hadden verzoend. Dat had aangevoeld als een overwinningsfeest. De mensen die nu terugverwacht werden, waren alleen maar overgeblevenen. Niemand wist eigenlijk goed hoe verliezers moesten worden ontvangen.

Een decemberdag in de druilerig grauwe, kletsnatte Duitse winter van 1918. In de straten van Frankfurt am Main wachtten de mensen op de soldaten van de 213e infanteriedivisie. Boven aan de huizen hingen enkele zwart-wit-rode rijksvlaggen, aan de voet ervan stonden meisjes met bloemenmandjes en cadeautjes. Bewakers hielden een doorgang vrij voor de troepen. Opwinding had zich meester gemaakt van de menigte, het gemurmel plantte zich voort, wanneer zouden ze komen, hoe zouden ze eruitzien, zou er een parade zijn?

Tussen de mensen stond de zestienjarige scholier Ernst von Salomon. Ook al kreeg hij ingeklemd tussen de vreemde lijven haast geen lucht meer, toch was hij net zo opgewonden als zij, omdat hij hoopte dat de frontsoldaten een 'oplossing' hadden, dat ze hem

zouden bevrijden van de neergang van de afgelopen weken, die hem in een innerlijke crisis had gestort.

Ernst von Salomon was geen gewone scholier. Hij was de zoon van een voormalige officier en politie-inspecteur, en hij ging naar de Pruisische cadettenschool in Karlsruhe en Berlijn: kweekvijvers van de militaire elite waar zich de komende generatie van het Duitse Rijk liet drillen voor een loopbaan als officier. De belangrijkste cadettenschool, de Hauptkadettenanstalt (HKA) in Groß-Lichterfelde bij Berlijn, waar hij zich sinds 1917 op zijn examen voorbereidde, had de naam een van de beste militaire scholen ter wereld te zijn. Wie een opleiding volgde aan de HKA moest zich met hart en ziel aan haar voorschriften onderwerpen. Het was de ambitie van de HKA om de hele persoonlijkheid van de jonge mensen te vormen naar die van de ideale soldaat, om zo de toekomstige leiders van het keizerlijke leger te kweken.

Later beschreef Von Salomon in een boek het dagelijkse leven van de Pruisische cadetten op hun academie. Afgeschermd achter rode baksteen begon de dag met het appèl op de binnenplaats van de kazerne. Na de lessen op school leerden zij schermen, paardrijden, exerceren en schieten, en zich te pantseren tegen gebrul, pijn en medelijden. Voor elke keer dat ze het opgaven, was er een waslijst aan straffen. Vaak werd het aan de cadetten zelf overgelaten om elkaar te tuchtigen met stokslagen. Alles was openbaar, van slaapzaal tot correspondentie, alles was tot in details gepland in de kosmos van de Pruisische opvoeding. Wie te zwak was, verdween van de ene op de andere dag. Ernst von Salomon verdween niet. Op zijn twaalfde was hij op de cadettenschool gekomen en had hij zich haar begrippen van eer, gehoorzaamheid en trouw aan keizer en staat ingeprent. De wereld van het ouderlijk huis raakte steeds verder uit beeld. De cadettenopleiding had hem niet alleen gehard, maar dat hij deel uitmaakte van de machinerie gaf hem ook een gevoel van vaderland en toekomst, en het leerde hem van orde te houden en chaos te verafschuwen. Dat hij bevelen moest opvolgen, ervoer hij als geluk.



Ernst von Salomon

Sinds augustus 1914 meenden de jonge kandidaat-officieren dat hun bestemming – deelnemen aan de oorlog – binnen handbereik lag. Ernst von Salomon bad er vergeefs om dat die niet afgelopen zou zijn voordat zij hun proeve van bekwaamheid kregen. Tijdens de opstand in de herfst van 1918 bezetten revolutionaire soldaten de cadettenschool in Lichterfelde. Ze sloten de school en stuurden de cadetten naar huis. Von Salomon beschreef de schok die de leegte hem bezorgde. ‘Wat ons het meeste pijn deed was het gevoel dat we zo goed als uitgeschakeld waren, niet konden meewerken, voor of tegen, dat we met onze montere kracht en paraatheid aan de zijlijn moesten staan als reserves zonder front, bewaard voor niets, en onze wil gericht op een spookachtige leegte, daar waar zojuist nog een staat was en nu niets anders meer zou zijn dan een vaag gevoel. Dat was ons schrikbeeld, het leek alsof we overbodig waren geworden.’¹²

Dagenlang zwierf hij door de straten van zijn woonplaats Frankfurt: overbodig. Hij zag de rode matrozen die de revolutie hierheen hadden gebracht. Achter de vlag schuifelden massa’s woedende ar-

beiders, soldaten en vrouwen door de stegen. Gepeupel, schoot hem door het hoofd bij deze aanblik van mensen en meningen – het gezicht van de massa, die hij in zijn cadettencodex had leren verachten. Maar nu, zonder de veilige geborgenheid van het marcheren in zijn compagnie, vormde de massa een gevaar voor hem. Hij zag dat ze een soldaat zijn knijpbril in het gezicht sloegen. Omdat hij zelf de epauletten van zijn militaire jas niet wilde prijsgeven, liet hij zich tot bloedens toe afranselen. Hij begon wapens te verzamelen die zich her en der in huizen van bekenden bevonden. 's Nachts sjouwde hij ze naar zijn zolderkamer, voor een nooit uitgevoerde actie. Geen van zijn kameraden wilde meedoen met zijn plan om het hoofdkwartier van de roden in het hoofdbureau van politie in te nemen. Uiteindelijk zat er voor hem niets anders op dan inzien dat hij voor een verloren zaak streed. De oorlog gemist en verloren, de keizer, de staat, zijn bevel kwijt.

Nu stond Von Salomon in de mensenmassa in de decemberregen in Frankfurt. Hij hield het alleen vol door het vooruitzicht dat de mannen van het front eraan kwamen. Zij zouden de orde herstellen; soldaten zoals hij. Opeens kwam de menigte in beweging en hij hobbelde mee naar voren tot aan het cordon bewakers. In de verte kon hij de helmen zien glimmen, de geweren op de schouders van grijze gestalten die zich in rijen van vier voorbij haastten. Niemand zei iets. De kreten uit de menigte verstomden.

In hoog tempo marcheerden die mannen voorbij, terwijl hun ogen afwerend langs hen heen keken. Von Salomon voelde in de kilte die deze gezichten uitstraalden zijn eigen misvatting. 'Alles zielloos en leeg, dat waarop ik had gehoopt, dat wat ik me gewent had, dat waarvoor ik was warmgelopen. Dat die mensen daar, de mannen die daar marcheerden, met geschouderd geweer en onverbiddelijk afgesloten van alles wat niet huns gelijke was, dat die daar niet bij ons wilden horen, dat was het, dat gaf de doorslag.'¹³

Niet erbij horen – voor het eerst ervoer Ernst von Salomon dat fundamentele gevoel dat er in de rest van zijn leven altijd zou zijn.

De ene na de andere compagnie zag hij langsmarcheren in een stille grauwe mars zonder boodschap. Er was geen brug meer die het vaderland met deze soldaten verbond, en de leuzen van een verenigd vaderland, volk en natie golden niet langer. De laatste mannen stampten voorbij toen de toeschouwers terugvluchtten naar hun huizen. Er was niet opgelost, en hij hoorde nergens bij.